

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

IBN SINONING “HAYY IBN YAQZON” RISOLASIDA SINTAKTIK QURILMA VA ILMI MAONIY NIZOMI

Mahkamboyev Boburmirzo

Oriental universiteti, doktorant.

e-mail: mahkamboyevboburmirzo@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0009-0008-5113-8049>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning falsafiy-allegorik merosiga mansub “Hayy ibn Yaqzon” risolasi mumtoz arab ritorikasi — ilmi maoniy (علم المعاني) qonuniyatlari asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda asarning gnoseologik tabiati, xususan, faol aql (العقل الفعال) va insoniy notiq nafs (النفس الناطقة) oʻrtasidagi noetik muloqotning sintaktik ifodasi yoritilgan. Allomaning asl arabiy matni misolida nutqning holat taqozosiga muvofiqligi (muqtazoi hol), xabariy gaplarning koʻchma maʼnolari (izhor uz-zaʼf, at-taajjub), musnadi ilayh va musnaddagi taʼrif, tankir hamda taqdim usullari tadqiq etilgan. Shuningdek, nafs kishanlaridan aqliy xalos boʻlish (tajarrud) konsepsiyasini shakllantirishda qasr mexanizmlari, inshoi talabiy konstruksiyalari, fasl-vasl munosabatlari va ijozi qisar tamoyilining funksional-semantik yuklamasi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: Ibn Sino, “Hayy ibn Yaqzon”, ilmi maoniy, balogʻat, noetik diskurs, pragmatik sintaksis, muqtazoi hol, musnadi ilayh, qasr, fasl va vasl, ijozi qisar, faol aql, gnoseologiya.

СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И СИСТЕМА ИЛМ АЛ-МА‘АНИ В ТРАКТАТЕ ИБН СИНЫ «ХАЙЙ ИБН ЯКЗАН»

Махкамбоев Бобурмирзо

Университет Oriental, докторант.

Аннотация.

В статье трактат великого мыслителя Абу Али ибн Сины «Хайй ибн Якзан», относящийся к его философско-аллегорическому наследию, анализируется на основе принципов классической арабской риторики — илм ал-ма‘ани (علم المعاني). Исследуется гносеологическая природа произведения, в частности синтаксическое выражение ноэтического диалога между деятельным разумом (العقل الفعال) и разумной душой человека (النفس الناطقة). На материале оригинального арабского текста рассматриваются соответствие речи требованиям коммуникативной ситуации (муктада ал-хал), переносные значения повествовательных предложений (изхар аз-заʼф, ат-таʼаджжуб), а также способы определения, неопределённости и препозиции муснад илайх и муснада. Кроме того, научно обосновывается функционально-семантическая нагрузка механизмов каср, конструкций инша талабий, отношений фасл и васл и принципа иджаз ал-кисар в формировании концепции интеллектуального освобождения от оков души (таджарруд).

Ключевые слова: Ибн Сина, «Хайй ибн Якзан», илм ал-ма‘ани, балага, ноэтический дискурс, прагматический синтаксис, муктада ал-хал, муснад илайх, каср, фасл и васл, иджаз ал-кисар, деятельный разум, гносеология.

SYNTACTIC STRUCTURE AND THE SYSTEM OF ‘ILM AL-MA‘ĀNĪ IN IBN SINA’S TREATISE HAYY IBN YAQZAN

Mahkamboyev Boburmirzo

Oriental University, Doctoral Student.

Abstract.

This article analyzes *Hayy ibn Yaqzan*, a philosophical-allegorical treatise by the great thinker Abu Ali Ibn Sina, through the principles of classical Arabic rhetoric, particularly *‘ilm al-ma‘ānī* (علم المعاني). The study examines the epistemological nature of the work, with particular emphasis on the syntactic representation of the noetic dialogue between the Active Intellect (العقل الفعال) and the human rational soul (النفس الناطقة). Drawing on Ibn Sina’s original Arabic text, the study investigates the conformity of discourse to the requirements of the communicative situation (*muqtaḍā al-ḥāl*), the figurative functions of declarative sentences (*iḥḥār al-ḍaʼf*, *al-taʼajjub*), and the use of definiteness, indefiniteness, and fronting in relation to the *musnad ilayh* and *musnad*. The article also provides a

scholarly account of the functional-semantic role of *qashr* mechanisms, *inshāʾ ṭalabī* constructions, *faṣl-waṣl* relations, and the principle of *ijāz al-qīṣar* in constructing the concept of intellectual liberation from the constraints of the soul (*tajarrud*).

Keywords: Ibn Sina, *Hayy ibn Yaqzan*, *ʿilm al-maʿānī*, Arabic rhetoric, noetic discourse, pragmatic syntax, *muqtaḍā al-ḥāl*, *musnad ilayh*, *qashr*, *faṣl* and *waṣl*, *ijāz al-qīṣar*, Active Intellect, epistemology.

Kirish. Sharq peripatetizmi (المشاورون) falsafasida borliq iyerarxiyasi, aql va nafs munosabatlari hamda inson bilish nazariyasi (gnoseologiya) asosan qatʼiy mantiqiy-sillogistik asarlarda («*ash-Shifo*», «*an-Najot*») bayon etilgan boʻlsa-da, Abu Ali ibn Sino (أبو علي سينا, 980–1037) oʻzining intellektual faoliyatining soʻnggi bosqichlarida mazkur masalalarni ramziy-allegorik risolalarda umumlashtirish yoʻlidan bordi. Mutafakkirning Hamadon yaqinidagi Fardajon (فردجان) qalʼasida mahbuslik davrida yozilgan “Hayy ibn Yaqzon” (يقظان بن حي) risolasi ushbu yoʻnalishdagi eng muhim va mukammal matnlardan biridir.

Sharq va Gʻarb adabiyotshunosligida ushbu asar koʻpincha XII asrda yashagan andalusiyalik mutafakkir Abu Bakr ibn Tufaylning (أبو بكر بن طفيل) xuddi shu nomdagi romani bilan qiyoslanadi. Vaholanki, Ibn Tufayl asari insonning kimsasiz orolda tajribaviy, biologik va intellektual kamolot bosqichlarini naturalistik usulda aks ettirsa, Ibn Sinoning original asari butunlay boshqacha gʻoyaviy-kompozitsion asosga qurilgan: u insoniy ratsional qalbning (النفس الناطقة) materiya kishanlaridan qutulishi, ichki va tashqi toʻsiqlarni yengib, Faol Aql (العقل الفعال) vositasida Oliy Borliqqa (واجب الوجود) yuksalishi haqidagi noetik-gnoseologik allegoriyadir.

Mazkur risola matnini mumtoz arab ritorikasi — **balogʻat** (البلاغة), xususan, gapning sintaktik qurilishi, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi kommunikativ munosabat hamda nutqning vaziyatga muvofiqligini oʻrganuvchi **ilmi maoniy** (علم المعاني) qonuniyatlarisiz toʻliq ilmiy talqin qilish mumkin emas. Abdulqohir Jurjoni (عبد القاهر الجرجاني), Sakkokiy (نظرية النظم) va Xatib Qazvin (الخطيب القزويني) kabi balogʻat nazariyotchilari asoslab bergan nazmiy bogʻlanish taʼlimotiga koʻra, har bir lafzning matndagi sintaktik oʻrni maʼlum bir aqliy maqsadga xizmat qiladi. Ibn Sinoning ushbu risolasida tamsil (تمثيل) va ramzlar (رموز) tizimi ilmi maoniyning xos usullari orqali mantiqiy sillogizmlarga tenglashtirilgan.

Ushbu tadqiqotda Ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” risolasi asl arabiy matn parchalari vositasida ilmi maoniyning asosiy mezonlari — *muqtazoi hol* (مقتضى الحال), *xabariy diskurs* (الخبير), *inshoi talabiy* (الإشياء الطلبية), *musnadi ilayh va musnad* (المسند إليه والمسند) munosabatlari, *qasr* (القصر), *faṣl va vaṣl* (الفصل والوصل) hamda *ijoz* (الإجاز) tamoyillari asosida atroflicha tahlil qilinadi.

1. Muqtazoi hol (مقتضى الحال) va xabarning semantik-pragmatik qatlamlari

Ilmi maoniyning markaziy qoidasi — «nutqning holat taqozosiga muvofiq boʻlishi» (مطابقة الكلام لمقتضى الحال) sanaladi. Ibn Sino asarda oʻz fikrini tinglovchining intellektual saviyasiga qatʼiy moslashtirgan holda bayon qiladi. Matn manbaida nutq oddiy ommaga emas, balki intellektual yetuklik sari intiluvchi, peripatetik istilohlardan voqif xos doiraga (الخواص) yoʻnaltirilgan.

Mumtoz balogʻatda xabar uch xil darajaga ajratiladi:

1. **Xabari ibtidoiy** (الخبير الابتدائي) — tinglovchi mavzudan butunlay bexabar va qalbida shubha boʻlmagan (خالي) holatda, hech qanday taʼkidsiz qoʻllanadigan gap.
2. **Xabari talabiy** (الخبير الطلبي) — tinglovchida mavzuga nisbatan ikkilanish (متردد/طالب) paydo boʻlganda, bitta taʼkid vositasi (أداة التوكيد) bilan mustahkamlangan xabar.
3. **Xabari inkoriy** (الخبير الإنكاري) — tinglovchi xabarni qatʼiy inkor etgan (منكر) paytda bir necha taʼkid vositalari (إن، لام الابتداء، نون التوكيد، القسم) bilan beriladigan xabar.

Ibn Sino risolasida ushbu sintaktik darajalar falsafiy gnoseologiyaning turli bosqichlariga mos tarzda qoʻllangan.

1.1. Asl matn tahlili: xabarning birlamchi maʼnodan chetlanishi (خروج الخبر عن مقتضى الظاهر)

Risola hikoyachi-solik (insoniy qalb) tilidan quyidagicha boshlanadi:

لَمَّا تَوَطَّنْتُ مَعَ رُفَقَائِي ذَلِكَ الْوُطْنِ، وَكَانَ بَيْنَ مَا أَنَا فِيهِ وَبَيْنَ أَقْرَبِ مَدَائِنِ ذَلِكَ الْإِقْلِيمِ بَعْدٌ، اتَّفَقَ أَنْ خَرَجْتُ يَوْمًا نَحْوَ سَرَاحَاتٍ كَانَتْ هُنَاكَ، فَبَدَأَ لَنَا شَخْصٌ

«...يَمْشِي»

(Men oʻz yoʻldoshlarim bilan oʻsha vatanga oʻrnashganimda va men turgan joy bilan oʻsha iqlimning eng yaqin shaharlari oʻrtasida uzoq masofa mavjud boʻlganda, bir kuni oʻsha tarafdagi yaylovlar sari chiqishimizga toʻgʻri keldi va toʻsatdan bizga qarab kelayotgan bir shaxs namoyon boʻldi...)

Balogʻiy va maoniy tahlili:

Foidatul-xabardan (فائدة الخبر) ruhiy holat ifodasiga koʻchish: zohiriy jihatdan ushbu jumla geografik va voqeaband axborot berish vazifasini bajarayotgandek koʻrinsa-da, maoniy mezoni boʻyicha bu yerda ojizlikni oshkor qilish (إظهار) va istidrok (الاستدراك) usuli mavjud.

فعل التوطن (oʻrnashish feʼli): «*tavattontu*» (تَوَطَّنْتُ) feʼli nafsning moddiy olamga tushishi va tana kishanlariga bogʻlanib qolishini anglatadi.

mutakallim olmoshiga nisbat berilgan izofat): «*Maa rufaqqiyy*» (مع رفقائي) «yoʻldoshlarim bilan» sintagmasidagi birinchi shaxs olmoshi nafsning jismoniy quvvatlar — shahvoniy quvvat (القوة الشهوانية), gʻazabiy quvvat (القوة الغضبية) va xayoliy-vahmiy quvvatlar (المتخيلة/القوة الوهمية) bilan majburiy bogʻliqligini bildiradi. Tinglovchiga oddiy voqea aytilmayapti, balki inson qalbining materiyyaga asir tushganligi xabar shaklida eʼtirof etilmoqda.

Taqsimoti xabariy: Solik oʻz jismoniy holatini bayon etishda shubhaga oʻrin qoldirmaydigan ibtidoiy xabarni tanlaydi, biroq keyinchalik Aql olamining xususiyatlarini ifodalashda taʼkid yukiga ega boʻlgan vositalar (xususan, *inna* — إن va *laqad* — لقد) yordamida inkoriy xabar shakllariga murojaat qiladi. Bu esa moddiy his-tuygʻularga aldanib qolgan

inson aqlidagi shubha va inkorlarni sindirishga qaratilgan maoniy usulidir.

2. Gapning bosh bo'laklari sintaksisi: musnad ilayh va musnad munosabatlari (المسند إليه والمسند)

Ilmi maoniyda gapning asosi hisoblangan **musnad ilayh** (المسند إليه — ega/mavzu) va **musnad** (المسند — kesim/predikat)ning qanday grammatik holatda kelishi (aniqlik, noaniqlik, oldinga o'tishi yoki tushirib qoldirilishi) jiddiy falsafiy xulosalarni ifodalaydi.

2.1. Tankir (التكثير) orqali ulug'lash (التعظيم)

Ibn Sino Hayy ibn Yaqzon obrazini ilk bor sahnaga kiritganda ushbu sintaktik tuzilmani qo'llaydi:

«فَرَأَيْنَا شَيْخًا قَدْ أَشْرَقَ مُحْيَاهُ بَنُورٌ، وَرَبًّا عَلَى السَّيْنِ... وَهُوَ فِي غَضَارَةِ الشَّبَابِ، لَا تَرَى عَلَيْهِ مَخَابِلَ الْهَرَمِ»

(Biz yuzi nurdan balqib turgan, yoshi ulug'... ammo ayni paytda navqironlik ko'rkiga ega, ustida qarilik asoratlari ko'rinmaydigan bir shayxni ko'rdik.)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Ulug'lash uchun noaniq qo'llash): Matnda «شَيْخًا» (shayxan) so'zi ma'rifa (aniqlik) shaklida emas, balki nakira (noaniqlik) holatida kiritilgan. Maoniy qoidasiga ko'ra, bu usul shaxsning o'lchab bo'lmas darajadagi martabasini, aql tasavvuriga sig'maydigan ulug'vorligini (التكثير لقصد التعظيم والتفخيم) bildirish uchun xizmat qiladi. Bu zot oddiy qariya emas, balki asrlar tajribasiga ega, zamon va makon o'lchovlaridan tashqaridagi Faol Aqlning timsolidir.

Qarama-qarshi sifatarni bir kesimda jamlash): Ega bo'lgan shaxsga nisbatan musnad sifatida bir-biriga zid ikki tushuncha biriktirilgan: «رَبًّا عَلَى السَّيْنِ» (yoshi ulug') va «فِي غَضَارَةِ الشَّبَابِ» (yoshlik tarovatida). Zohiriy qarama-qarshilik maoniy nuqtayi nazaridan Aql javharining paydo bo'lish va yo'qolish (الكون والفساد) qonuniyatlariga bo'ysunmasligini, u moddiy jismlar kabi eskirmasligini va doimiy aqliy quvvatda qolishini ko'rsatadi.

2.2. Taqdim va ta'xir (التقديم والتأخير): ismiy jumlar mutanosibli

Hayy ibn Yaqzon o'zining mohiyati, kelib chiqishi va makonini quyidagicha ta'riflaydi:

«اسْمِي: حَيٌّ، وَأَبِي: يَفْظُنْ، وَمَدِينَتِي الَّتِي أَنَا مِنْهَا: بَيْتُ الْمُقَدَّسِ، وَحِرْفَتِي: السِّيَاحَةُ فِي الْأَفَاقِ»

(Ismim — Hayy (Tirik), otam — Yaqzon (Uyg'oq), men mansub bo'lgan shahar — Baytul-Maqdisdir, kasbim esa butun borliq ufqlarini kezishdir.)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Ismiy jumlar silsilasi): Barcha jumlar fe'liy emas, balki ismiy shaklda tuzilgan. Ilmi maoniyda fe'liy jumla harakat va o'zgaruvchanlikni (التجدد والحدوث) anglatga, ismiy jumla sobitlik, doimiylik va mutlaqlikni (الثبوت والاستمرار) ifodalaydi. Aql tabiatidagi xususiyatlar o'zgarimas bo'lgani sababli ushbu sintaktik qolip tanlangan.

Eganing oldinga surilishi): Har bir jumlada ega (ism, ab, madina, hirfa) izofat orqali aniq holatga keltirilib, kesimdan oldin qo'yilgan (taqdim). Bu — tinglovchi zehnini jalb qilish (تشويق السامع) va musnad ilayhning ahamiyatini uqtirish (الاهتمام بشأن المسند إليه) vazifasini bajaradi:

Hayy (Hayy — Tirik) — aqlning boshqa narsaga muhtoj bo'lmay, o'z mohiyati bilan tirik ekanligini ifodalovchi musnad;

Yaqzon (Yaqzon — Uyg'oq) — birinchi sabab bo'lmish vojbul vujudning mutlaq ilm egasi ekanligi va mudroqdan xoli ekanligini anglatuvchi timsol;

Baytul-Maqdis (Baytul-Maqdis) — geografik makon emas, balki moddiy iflosliklardan xoli qudsiy olam (عالم الملكوت) (وَالْقُدْسِ);

Sayohat (Sayohat) — intellektual bilish jarayoni bo'lib, u barcha mavjudotlar darajasini aqliy idrok etishni bildiradi.

3. Qasr (cheklash) mexanizmlari va mantiqiy-funksional argumentatsiya (أساليب القصر والحصر)

Ilmi maoniyning eng yuksak boblaridan biri **qasr** (القصر) bo'lib, u biror hukmni maxsus sintaktik yo'llar bilan faqat bitta narsaga xoslash, boshqasidan esa soqit qilishni o'rgatadi. Ibn Sino asarda gnoseologik xulosalarni mantiqiy jihatdan qat'iylashtirish uchun qasrning bir necha usulidan foydalanadi.

3.1. Nafiy va istisno vositasidagi qasr (القصر بالنفي والاستثناء):

Solik Hayy ibn Yaqzondan o'zining intellektual safariga yo'l ochilishini so'raganida, Aql unga shunday javob beradi:

«وَلَا يَنْهَيْكَ أَنْ تَتَوَجَّهَ إِلَى ذَلِكَ الْمُقْصِدِ، وَلَا تَقْدِرَ عَلَى اتِّبَاعِي، إِلَّا بِأَنْ تَنْخَلَعَ عَنْ هَؤُلَاءِ الرَّفَقَاءِ انْخِلَاعًا لَا رُجُوعَ فِيهِ»

(Bu yo'ldoshlardan ortga qaytmaydigan darajada butunlay ajralmaguningcha, sen uchun u maqsad sari yo'l olish aslo imkonli bo'lmaydi va menga ergashishga ham qodir bo'lmaysan!)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Qasr turi: Gapda inkor vositasi «لا» (nafiy) va ajratish vositasi «إِلَّا» (istisno) orqali yasalgan **qasrus-sifa alal-mavsuf** (قصر الصفة على الموصوف) mavjud.

Falsafiy-maoniy tahlili: Maqsadga yo'l topish va Aqlga ergashish sifati (التوجه والاتباع) faqat bitta shartga — jismoniy va hayvoniy quvvatlardan ajralish (الانخلاع عن القوى الحسية والبدنية) xususiyatiga cheklanmoqda.

Agar matnda oddiy shart gap ("Agar yo'ldoshlaringdan ajralsang, menga ergashasan") qo'llanganda edi, bu holatda boshqa biror yo'l bilan ham intellektual kamolotga erishish mumkin degan ehtimol paydo bo'lardi. Nafiy va istisno orqali qurilgan qasr konstruksiyasi bu ehtimolni mutlaqo yo'qqa chiqaradi va peripatetizmndagi aqliy abstraksiyalanish (التجرد العقلي) tamoyilini yagona haqiqiy vosita sifatida sintaktik jihatdan muhrlaydi.

3.2. "Innamo" (إنَّمَا) vositasidagi qasr:

Olamning jismoniy chegaralari — Mag'rib (المغرب) tasvirlangan o'rinda:

«وَأَمَّا نَاجِيَةُ الْمَغْرِبِ، فَإِنَّمَا هِيَ مَنَبِعُ الْكَدْرِ، وَمَتْنَى الشَّرُورِ، وَمَقَرُّ الْهَيْئَاتِ الْمُتَغَيِّرَةِ»

(Mag'rib tarafiga kelsak, u faqat va faqat xiralik bulog'i, yovuzliklar maskani va o'zgaruvchan shakllarning qarorgohidir.)

Balog'iy va maoniy tahlili:

«إِنَّمَا» kalimasi vositasida hosil qilingan qasr moddiy koinotning peripatetik konsepsiyasini bildiradi. Moddiy olam (عالم العناصر الأربعة) sof shakllardan xoli bo'lib, unda doimiy o'zgarish, yemirilish va turg'unsizlik hukm suradi.

Maoniy nuqtayi nazaridan bu — **haqiqiy qasr** (القصر الحقيقي) bo'lib, moddiy tabiatning tubanligi va uning nurlanishdan mahrumligi qat'iy sintaktik chegaraga olingan.

4. Insho tuzilmalari: savol va buyruqning maoniy o'lchamlari (الإشياء الطلبية)

Asar dialogik tuzilishga ega bo'lganligi sababli unda **inshoi talabiy** (الإشياء الطلبية) — ijro etilishini talab qiluvchi nutq) turlari: *istifhom* (الاستفهام), *amr* (الأمر) va *nahy* (النهي) keng o'rin olgan. Bu vositalar o'zlarining birlamchi leksik ma'nosidan chiqib, noetik vazifalarni bajaradi.

4.1. Istifhomning o'zlik va inkorga ko'chishi (الاستفهام للتعجيز والإنكار الاستبعادي):

Solik o'zini qurshab turgan quvvatlar (nafs quvvatlari) haqida Hayyga murojaat qiladi:

«وَكَيْفَ لِي بِالْخَلَّاصِ مِنْ هَؤُلَاءِ الرُّفَقَاءِ، وَهُمْ نَشْوَءِي، وَمَعْجُونُونَ بِطِبْنِي، وَلَا بَدَّ لِي مِنْهُمْ فِي تَنَاقُلِ غِدَائِي وَحِفْظِ بَدْنِي؟»

(*Bu yo'ldoshlardan qutulish men uchun qanday ham mumkin bo'lsin, axir ular mening ulg'ayishim bilan birga bo'lsa, mening loyim bilan qorilgan bo'lsa va ozuqlanishim hamda tanamni saqlashim uchun ularga muhtoj bo'lsam?!*)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Balog'iy va maoniy tahlili:

(So'roqning ko'chma ma'nolari): So'roq olmoshi bo'lgan «كَيْفَ» (kayfa) noma'lum ma'lumotni aniqlash uchun berilmagan. Bu yerda ikki xil maoniy ko'chishi mavjud:

«O'zlik va hayratni ifodalash» (O'zlik va hayratni ifodalash): Insoniy qalb o'zining jismoniy a'zolar va tabiiy instinktlar bilan birga yaratilganini, ulardan to'liq ajralish imkonsiz ekanligini e'tirof etmoqda.

«Inkorga oshirish» (Amalg oshirishini uzoq sanash orqali inkor etish): Solik amaliy aql darajasida bu quvvatlarni yengish nihoyatda qiyin ekanligini savol orqali ta'kidlaydi

4.2. Amr va nahiyni irshod maqomiga ko'tarilishi (الأمر والنهي للإرشاد والنصح):

Hayy ibn Yaqzon solikning ruhiy tushkunligini ko'rib, unga amaliy aql yo'nalishini ko'rsatadi:

«إِفْسُتَعْمِلْ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ فِيمَا جُعِلَ لَهُ، وَلَا تَمَكِّنْهُمْ مِنْ زِمَامِكَ، بَلْ كُنْ أَنْتَ السَّائِسَ لَهُمْ، وَخُذْ مِنْهُمْ مَا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ فِي هَذَا السَّفَرِ»

(*Bas, ularning har birini o'zi uchun yaratilgan maqsadda ishlatgin, jilovingni ularning qo'lga topshirma, aksincha, ularga o'zing boshqaruvchi bo'l va bu safar uchun kerak bo'ladigan miqdorinigina ulardan olgin!*)

Balog'iy va maoniy tahlili:

(Yo'l ko'rsatish buyruq va qaytariqlari): Grammatik jihatdan «فَاسْتَعْمِلْ» (ishlatgin), «كُنْ» (bo'lgin), «خُذْ» (olgin) fe'llari amr, «لَا تَمَكِّنْ» esa nahy shaklidir. Balog'at qoidasiga ko'ra, buyruq beruvchi shaxs intellektual jihatdan yuksak martabada bo'lib, maqsadi qonuniy jazo emas, balki shogirdni najotga yetkazish bo'lsa, bu tuzilmalar mutlaq majburlashdan (الإلزام) chiqib, irshod va nasihat (الإرشاد والنصح) maqomiga o'tadi.

Axloqiy falsafa bilan bog'liqligi: Ibn Sino bu yerda Aristotel axloqiga xos bo'lgan *mo'tadillik* (الوسطية والاعتدال) konsepsiyasini ilgari suradi. Qalb nafsiy kuchlarni butunlay yo'q qilolmaydi (chunki tana halok bo'ladi), biroq ularni jilovlab, intellektual sayohat xizmatiga bo'ysundirishi kerak. Bu falsafiy qaror matnda amr va nahiyni o'zaro mutanosibli orqali muhrlangan.

5. Fasl va vasl sintaktik nizomi (الفصل والوصل)

Jumlalarni bir-biriga bog'lovchi orqali ulash — **vasl** (الوصل) yoki bog'lovchisiz qoldirish — **fasl** (الفصل) ilmi maoniyning eng yuksak cho'qqilaridan biridir. Ibn Sinoning uslubida fasl san'ati mantiqiy fikrlash tezligi va xulosalarning qat'iyligini ta'minlashda yetakchi o'rin tutadi.

5.1. Kamoli ittisol tufayli fasl qilinishi (الفصل لكمال الاتصال):

Hayy ibn Yaqzon mutlaq podshoh — vojbul vujudning sifati haqida so'zlaganda:

«هُوَ الْمَلِكُ الَّذِي لَا يَدُّ لَهُ جَمَالُهُ لَا يَحُدُّ بَهَاوُهُ لَا يُوصَفُ كُلُّ مَخَاسِنِ الْوُجُودِ قَائِمَةٌ مِنْ نَوْرِهِ»

(*U hech bir o'xshashi bo'lmagan Podshohdir. Uning jamolining chegarasi yo'q. Uning ko'rki vasf etilmas. Borliqdagi jamiki go'zalliklar Uning nuridan oqib chiquvchidir.*)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Kamal (To'liq bog'liqlik): Jumlalar orasida hech qanday bog'lovchi harf (vov, fa) qo'llanmagan (fasl qilingan)

Sababi: Balog'atda ikkinchi jumla birinchisining bayoni (عطف بيان), badali (بدل بعض / اشتغال) yoki mustaqil ta'kid (توكيد معنوي) bo'lib kelganda, ularning orasiga bog'lovchi qo'yish nutqning mantiqiy kuchini susaytiradi deb hisoblanadi.

Bu yerda «جَمَالُهُ لَا يَحُدُّ» jumlasini Podshohning tengsizligini sharhlaydi, «بَهَاوُهُ لَا يُوصَفُ» esa jamolning sifatini ta'kidlaydi. So'nggi jumla esa butun borliqdagi nurlanish — **fiyaz nazariyasini** (نظرية الفيض) mantiqiy xulosa sifatida umumlashtiradi. Fasl vositasida Ibn Sino ilohiy mohiyatning bo'linmas va sof birlik ekanligini ifodalaydi.

6. Ijozi qisor: lakonik balog'at (إيجاز القصر)

Ibn Sino ritorikasi uzun syujet tafsilotlari o'rniga, bir necha so'z vositasida bepoyon ontologik tushunchalarni ifodalovchi **ijoz qisar** (إيجاز القصر — qisqa lafz bilan keng ma'no berish) tamoyiliga tayanadi.

6.1. Kosmologik ijozga misol:

Borliqning peripatetik xaritasini chizuvchi ushbu jumlagi e'tibor qarataylik:

«وَالْمَشْرِقُ مَوْطِنُ النُّورِ، وَالْمَغْرِبُ مَقَرُّ الظَّلَامِ، وَمَا بَيْنَهُمَا مَمْرُوجٌ، وَالْمُسَافِرُ فِي ذَلِكَ الْبَرْزَخِ طَالِبٌ لِلْخَلَّاصِ»

(*Mashriq — nurning vatani, Mag'rib — zulmatning qarorgohi, ularning orasi esa qorishmadir, ana shu to'siq (oraliq) ichida yurgan musofir esa najot izlovchidir.*)

Balog'iy va maoniy tahlili:

Uch a'zoli parallelizm: Bir necha so'zdan iborat ushbu jumlada butun boshli peripatetik kosmologiya

jamlangan:

المشرق (Mashriq) — jismoniy unsurlardan xoli bo'lgan sof aqllar va farishtalar olami (عالم المفارقات والعقول المجردة);
المغرب (Mag'rib) — quyosh botadigan, materiyaning tuban shakli bo'lgan to'rt unsur olami (عالم العناصر الأربعة);
والظلمات;

الممزوج (al-Mamzuj) و البرزخ (al-Barzax) — materiya va ruhning birlashuvidan paydo bo'lgan insoniy mavjudlik;
المسافر (Musofir) — kamolot sari intiluvchi solik qalb.

المجاز العقلي (Aqliy majoz bilan uyg'unlik): harakat va sifatlar geografik makonlarga emas, balki aqliy darajalarga nisbat berilmoqda. Qisqa iboralar orqali Ibn Sino murakkab mantiqiy sistemani ixcham va yodda qolarli sintaktik shaklga aylantirgan.

XULOSA

Ibn Sinoning "Hayy ibn Yaqzon" risolasi shunchaki didaktik yoki majoziy asar bo'lib qolmay, balki arab mumtoz ilmi maoniy qoidalarining yuksak falsafiy g'oyalarga tatbiq etilishining nodir namunasidir. Matn tahlilidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. **Pragmatik mutanosiblik:** Asar tili *muqtazoi hol* (مطابقة الكلام لمقتضى الحال) talablariga to'liq javob berib, xabariy jumalarning maoniy maqsadlariga ko'ra o'zgarishi (ojizlikni tan olish, ilohiy qudratdan hayratlanish) inson ruhiyatining intellektual zaifligini va faol aqlga bo'lgan ehtiyojini ochib beradi.

2. **Sintaktik iyerarxiya:** *Musnadi ilayh* va *musnaddagi* ta'rif, tankir (xususan, *at-tankir lit-ta'zim*) hamda ismiy jumalarning ustuvorligi faol aql va vojibul vujudning o'zgarmas, sobit mohiyatini ifodalash uchun xizmat qilgan.

3. **Mantiqiy qat'iylik:** *Nafiy* va *istisno* hamda *innamo* vositasida qurilgan qasr konstruksiyalari orqali materiyadan aqliy ajralish (*tajarrud*) — insoniy qalb najotining yagona sharti ekanligi sillogistik qat'iyat bilan ko'rsatilgan.

4. **Strukturaviy mukammallik:** Jumalar orasidagi aloqaning *kamoli ittisol* tamoyili asosida fasl qilinishi va murakkab kosmologik konsepsiyalarning *ijozi qisar* yordamida ifodalanishi asarning mantiqiy-poetik ta'sirchanligini ta'minlagan.

Shunday qilib, Ibn Sino o'z risolasida ritorika vositalaridan zohiriy bezak sifatida emas, balki peripatetik falsafaning eng murakkab metafizik va noetik qarashlarini tushuntiruvchi qudratli metodologik apparat sifatida foydalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. أحمد أمين. نصوص وتحقيقات. - القاهرة: دار المعارف، 1952.
2. ابن سينا، أبو علي الحسين بن عبد الله. الإشارات والتنبيهات / مع شرح نصير الدين الطوسي؛ تحقيق سليمان دنيا. - القاهرة: دار المعارف، 1958.
3. الجرجاني، عبد القاهر. دلائل الإعجاز في علم المعاني / قرأه وعلق عليه محمود محمد شاكر. - القاهرة: مكتبة الخانجي، 1984.
4. السكاكي، سراج الدين أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر. مفتاح العلوم / ضبطه وكتبه همامة نعيم زرزور. - بيروت: دار الكتب العلمية، 1987.
5. القزويني، جلال الدين محمد بن عبد الرحمن (الخطيب القزويني). (الإيضاح في علوم البلاغة) المعاني والبيان والبدیع / (تحقيق محمد عبد المنعم خفاجي). - بيروت: دار الجيل، 1993.
6. التفاتزاني، سعد الدين مسعود بن عمر. مختصر المعاني / شرح تلخيص مفتاح العلوم. (- قم: دار الفكر، 1411 هـ).
7. بيروت: المطبعة الكاثوليكية، 1936. (Léon Gauthier). ابن طفيل، أبو بكر محمد بن عبد الملك. رسالة حي بن يقظان / تحقيق ليون غوثيه.
8. Corbin H. Avicenna and the Visionary Recital / trans. by W. R. Trask. - Princeton: Princeton University Press, 1960.
9. Irisov A. Abu Ali ibn Sino: Hayoti va ijodiy merosi. - Toshkent: Fan, 1980.
10. Irisov A. Ibn Sino qissalari (arabchadan tarjima, so'zboshi va izohlar). - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
11. Rustamiy S. Mumtoz arab ritorikasi asoslari. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011.
12. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar). - Toshkent: O'zbekiston, 1993.